

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1918-1921 РР.)

УДК 378.4 (477.43-21) КПНУ «1918/2018»

Валерій Смолій

УНІВЕРСИТЕТ КРИЗЬ СТОЛІТТЯ

Валерій Смолій. Університет кризь століття. У статті з'ясовується історична доля першого українського університету, народженого революцією 1917–1921 рр., за сторіччя свого існування. Висвітлено обставини його виникнення, роль Івана Огієнка у реалізації проекту заснування вишу, поява якого у Кам'янці-Подільському стала видатною подією культурно-освітнього життя тогочасної України. Належну увагу приділено показу структури університету, його кадровому складу, функціонуванню, труднощів, яких доводилося долати викладачам і студентам. Розкрито причини ліквідації більшовицькою владою університету та його реорганізації в Інститут народної освіти. Окреслено головні віхи трансформацій вишу у радянську добу, попри які продовжував залишатися периферійним пединститутом. З'ясовано непростий процес відновлення у незалежній Україні спочатку статусу державного університету у 2003 р. й отримання у 2008 р. статусу національного.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, революція, університет, І. Огієнко, студенти, викладачі, пединститут, освіта.

Валерий Смолий. Университет сквозь столетия. В статье раскрывается историческая судьба первого украинского университета, рожденного революцией 1917–1921 гг., за столетие своего существования. Выяснены обстоятельства его возникновения, роль Ивана Огиенко в реализации проекта возникновения выша, основание которого в Каменце-Подольском стало выдающимся событием культурно-образовательной жизни Украины того времени. Значительное внимание уделяется обзору структуры университета, его кадровому составу. Раскрыты причины ликвидации большевистской властью университета и его реорганизации в Институт народного образования. Определены главные вехи трансформации вуза в советские времена, несмотря на которые продолжал оставаться периферийным пединститутом. Показано непростой процесс возобновления в независимой Украине сначала статуса государственного университета в 2003 году и получение в 2008 году статуса национального.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, революция, университет, Иван Огиенко, студенты, преподаватели, пединститут, образование.

Початок ХХ ст. для політичного українства був складним і, водночас, доволі обнадійливим і навіть часом перспективним. Страшні лихоліття Першої

світової війни спричинили потужні соціокультурні розломи, котрі з величезною силою струсували і зруйнували тодішні імперії у Росії, Німеччині й Австро-Угорщині. Ба більше, Велика війна остаточно поховала тогочасний світовий устрій і надала потужного імпульсу революційним і національно-визвольним рухам, які змагалися за реалізацію та ствердження власних національно-державних проєктів.

Криза і, врешті-решт, руйнація імперій Романових і Габсбургів радикалізувала, мобілізувала та скерувала потуги політичного українства, котре від 1917 р. розгорнуло власний національно-державний проєкт. У політичному сенсі це означало велетенський стрибок від ще донедавна приземлених, обмежених і паліативних вимог культурно-національної автономії до самостійних програм національно-державного будівництва. Втім, цей кардинальний політичний поворот гальмувався потужною інерцією культурної свідомості, виплеканою звичними передумовами, обставинами й традиціями історичного буття у межах кількох імперських середовищ. У певному розумінні новий національно-державний проєкт потребував солідних культурних підоснов, зокрема виховання нового покоління інтелектуалів, громадсько-культурних діячів, освітян, просвітників і багатьох інших категорій фахових працівників для низки сфер суспільного життя. На часі поставало кардинальне питання: як створити, точніше переформатувати, колишній імперській простір у національно-державницькому сенсі?!

Усвідомлення цих доленосних викликів, раптово кинутих українству у кризових обставинах і передумовах воєнного та революційного часу, згенерувало цілу низку знакових наукових, культурних й освітніх проєктів, як-от заснування Української Академії наук, що згодом трансформувалася у славнозвісну ВУАН, Української Академії мистецтв, українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському і багатьох інших осередків, інституцій, установ. Ініціатива створити у Кам'янці-Подільському університет або його філію (йшлося про філію університету Св. Володимира чи Київського народного університету) народилася восени 1917 р. так би мовити «знизу» у середовищі місцевих діячів. Цей проєкт визрів і набув первісних обрисів на хвилі революційного романтизму у січні 1918 р. після звернення міської думи до Української Центральної Ради та створення Університетської комісії, хоча її діяльність розгорнулася пізніше – навесні 1918 р.¹ Ініціаторами проєкту університету виступили троє місцевих громадсько-культурних діячів – голова земської повітової управи О. Пашенко, заступник голови міської управи О. Шульмінський (поляк за національністю) і голова місцевої «Просвіти» К. Солуха². Вочевидь, ця ідея постала на ґрунті широкого розвитку просвітницького руху, котрий за часів Української революції 1917–1921 рр. доволі швидко переорієнтовувався на новітні виклики буремного часу, передусім пов'язані із формуванням і ствердженням національних культурно-освітніх й академічних починань.

Та університетський проєкт у жодному разі не міг бути реалізований без української академічної спільноти, котра мала забезпечити не тільки його успішне конституювання, а й повноцінне функціонування у культурному просторі революційної України. За великим рахунком, він потребував інтелектуала-кер-

манича з поважним академічним реноме та розмаїтими культурними зацікавленнями, багатоманітними громадськими ролями й широкими науковими інтересами. Недаремно першим ректором-засновником Кам'янець-Подільського державного українського університету став Іван Огієнко, котрий був не тільки проникливим інтелектуалом-дослідником, самобутнім громадсько-культурним діячем, а й блискучим та енергійним організатором³. Адже він напрочуд добре зміг співпрацювати з трьома державно-політичними формаціями – Українською Центральною Радою, Гетьманатом і Директорією УНР за надзвичайно мінливих і суперечливих військово-політичних обставин⁴. Більше того, 5 січня 1919 р. посів посаду міністра народної освіти і мистецтв, згодом – міністра віросповідань в уряді УНР⁵. Для створення нового університету у культурному середовищі провінційного Поділля ці особисті прикмети та риси ректора-фундатора й урядовця мали засадниче значення!

Зрештою, І. Огієнко виявився чудовим комунікатором, або, як висловилися б нині, гарним промоутером університетського проекту як в урядових колах, так і в академічному середовищі. За його задумом, новий університет у пограничному краї мав стати своєрідним містком, який би сполучив українство, котре сформувалося у межах підросійського та підавстрійського культурного просторів. У цьому сенсі університетський проект тою чи іншою відображав соборницькі інтенції тодішніх громадсько-культурних і політичних діячів.

Водночас І. Огієнко мусив опікуватися не тільки просуванням проекту заснування університету, а й вибором певної організаційної моделі нової освітньої інституції. Революційні часи, політичні метаморфози, культурні новації, ідеологічні впливи, потужний і всеохопний просвітницький рух нав'язували своєрідну модель народного університету як інструмента нагальної, швидкоплинної українізації освіти. За такою моделлю новий університет мав стати просвітницько-виховною установою. Натомість І. Огієнко тримався думки, що Українська Держава має проводити власну культурну та наукову політику, котра не мусить обмежуватися лише цариною українізації, а й охоплювати наукову, педагогічну та культурну сфери, пов'язані з підготовкою необхідних кадрів-фахівців. Ба більше, він гадав, що університетські осередки мають перетворитися на провідні центри у творенні нового культурного простору.

Не випадково у курсі з історії української культури, читаному І. Огієнком в Українському народному університеті у Києві, саме ідея самоцінності культурного простору була наскрізним лейтмотивом його викладів. «Чи народ наш – окремий народ, чи він же має свою культуру, – культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? *Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люде?* (курсив наш. – В. С.)», – із рішучими нотками виклику запитував учений у слухачів вже на перших хвилинах своїх викладів⁶. Окрім того, І. Огієнко як інтелектуал із гуманістичним, багатошаровим культурним світоглядом був свідомий того, що університетський проект потребує повноцінного залучення та співпраці національних меншин Поділля. Тому він заручився підтримкою як єврейської, так і польської громад, зокрема

пообіцяв відкрити єврейську та польську кафедри у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, а також сприяти єврейській і польській молоді здобувати освіту у новітній інституції.

Університет у Кам'янці-Подільському (на той час Кам'янець-Подільськ або Кам'янець на Поділлі) був заснований 1 липня 1918 р., але змагання щодо того якого вигляду має набути нова вища школа тривали ще певний час. «Пригадую собі ті засідання Ради міністрів, де обмірковувався закон про відкриття Українського державного університету в Кам'янці. В проекті, між іншим, стояло заложення катедр польської, румунської й єврейської мови та літератури: малось на увазі, що університет, положений на пограниччю кількох країв – Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, – служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури тут, в цій місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи. Малось на увазі, що державний український університет в Кам'янці, в яких 20 кілометрах від Збруча, не залишиться без корисного впливу й на культурне життя українців зазбруцьких і вже самим фактом свого існування змушуватиме австрійський уряд скоріше задовольнити законні потреби українців австро-угорської держави – мати свою вищу школу у Львові та й у Чернівцях (курсив наш. – В. С.). Тому-то цей законопроект пройшов дуже “гладко” при однодушній згоді й сприятливому відношенні всіх членів Ради міністрів. Суперечки виникли тільки щодо кафедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загальнолюдської ваги й інтересу. Здається, що так цієї одинокої катедри й не затвердили, хоч дехто, і я в тім числі, дуже її обстоювали», – споминав Д. Дорошенко⁷.

Врешті, завдяки успішним, хоч і тривалим перемовинам І. Огієнка, 17 серпня 1918 р. гетьман Української Держави Павло Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету⁸. 22 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття університету. Ось як описував це дійство очевидець, який переховувався під криптонімом Д. К.: «Будинок колишньої технічної школи (сьогодні тут міститься Інститут), який відпущено для Університету, був чудово завітчаний зеленню, килимами та прапорами. Всі сходи й під'їзд заповнили студенти, яких тоді вже було понад 400 чоловік, з ректором І. І. Огієнком і професорами на чолі. Свято почалося Службою Божою, в університетській церкві, потім у великій залі Університету відбувся урочистий акт. Від імені міністерства освіти відкрив Університет товариш міністра освіти П. Холодний. Представник гетьмана прочитав наступну грамоту гетьмана про відкриття Кам'янецького Університету <...> Товариш міністра освіти П. Холодний відповів на грамоту короткою промовою, в якій дякував гетьманові за заснування Університету, вітав професорів і студентів, бажаючи їм успішної праці для добра України. Потім взяв слово ректор Огієнко, розказав історію організації та з'ясував стан молодого Університету. Далі пішли усні й письмові привітання. Свято закінчилось спільним обідом. В день відкриття Кам'янецький Університет одержав багато подарунків в формі рідкісних книг, стародруків, декларованих сти-

пендій тощо»⁹.

Первісно новий університет проектувався з трьох факультетів – історико-філологічного (з чотирма відділами – класичним, слов'яно-українським, історичним і романо-германським), правничого та фізико-математичного (з двома відділами – математичним і природним). Згодом до первісної організаційної моделі університету додався ще один факультет – богословський (із чотирма відділами – богословсько-філософським, церковно-історичним, богословсько-словесним і церковно-практичним). Можливо планувався ще медичний факультет, про який згадувалося у звіті про відкриття університету у львівській газеті «Діло»¹⁰. Натомість у 1919 р. був відкритий ще один факультет – сільськогосподарський, який здебільшого орієнтувався на підготовку фахівців для місцевого господарства.

Якщо взяти до уваги полікультурні та гуманістичні підвалини світосприйняття І. Огієнка, то така початкова структура нового університету видається доволі оптимальною і гармонійною. З одного боку, засновник університету досить добре сприймав запити і проблеми подільського культурного середовища. Втім, з іншого боку, він чудово орієнтувався у політичних колізіях і соціокультурних трансформаціях революційної доби. Таким чином, у його організаційному задумі виразно простежується рефрен на розбудову української гуманістики, хоч і з включенням сегмента точних і природних наук. Показовою видається і кадрова політика, котру намагався проводити І. Огієнко. Приміром, перший ректор прагнув залучити до професорської корпорації заснованого університету українських інтелектуалів із відмінним професійним, життєвим, науковим і громадським досвідом. Скажімо, деканами новоствореного університету стали В. Біднов (богословський факультет), П. Клименко (історико-філологічний), Х. Лебідь-Юрчик (правничий факультет) і П. Бучинський (фізико-математичний факультет)¹¹. Проте у перший навчальний рік, який розпочався 1 листопада 1918 р., в університеті функціонувало лише три факультети – історико-філологічний, фізико-математичний і богословський. 267 студентів і лише 13 професорів і викладачів стали своєрідними піонерами, з яких розпочалася столітня історія Кам'янець-Подільського університету¹².

Зазвичай І. Огієнко обстоював думку про домінуючу роль української мови у навчальному процесі, що було зафіксовано у законодавчому акті про заснування місцевого університету, проте його очільник не цурався і компромісних рішень. Наприклад, декан П. Бучинський, якому у 1918 р. виповнилося шістьдесят шість років, погано володів українською мовою. Проте у створенні нового університету він відіграв важливу, а у чомусь – навіть виняткову роль. Незважаючи на це, поважний учений був змушений звернутися до Міністра освіти з проханням дозволити йому викладати російською мовою протягом одного навчального року. Проте наступного навчального року П. Бучинський викладав уже виключно українською мовою¹³. Подібної стратегії ректор-фундатор тримався і щодо інших професорів, доцентів і викладачів, яких намагався залучити й об'єднати навколо спільної справи.

Водночас І. Огієнко дотримав слова, зокрема створив кафедри у складі історико-філологічного факультету, зорієнтовані на залучення національних мен-

шин – польської та єврейської літератури й історії¹⁴. За складних, ба навіть драматичних умов і обставин революційно-воєнної дійсності, така національна толерантність виказувала не тільки неабияку організаційну мудрість і високі морально-етичні чесноти ректора, а й зрілість українських інтелектуалів, задіяних в університетському проекті. Звісно, кадрові проблеми в університеті з формуванням професорсько-викладацького складу були доволі гострими протягом 1918–1920 рр., хоча перебіг військово-політичних подій спричинився до того, що у Кам'янці-Подільському опинилося чимало колишніх урядовців, громадсько-культурних діячів, учених і звичайних біженців. Адже протягом червня-листопада 1919 р. місто стало політичним центром осідку Директорії Української Народної Республіки.

Кам'янецька доба УНР згенерувала як нові виклики, так і чергові проблеми. Передусім, істотно розширилася професорсько-викладацька корпорація. Загалом поміж університетських викладачів і професорів було ціле сузір'я відомих українських учених, урядовців, політичних і громадсько-культурних діячів, письменників, митців, як-от Є. Архипенко, С. Бачинський, Л. Білецький, С. Гаєвський, М. Геращенко, В. Геринович, С. Доложевський, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, Є. Завадський, П. Клепатський, П. Клименко, К. Копержинський, В. Кучер, І. Любарський, О. Неселовський, Й. Оксіук, М. Плевако, С. Рудницький, С. Русова, А. Синявський, Ю. Сіцінський, Є. Тимченко, П. Филипович, М. Хведорів (Федорів), М. Чайковський, К. Широцький та ін.¹⁵ Запрошувалися й інші відомі вчені, зокрема І. Крип'якевич, який не зміг дістатися до Кам'янця-Подільського через тогочасну облогу Львова¹⁶.

Деякі з викладачів, приміром, як в. о. екстраординарного професора кафедри історії українського мистецтва К. Широцький, який помер у віці 33-х років¹⁷, так і не встигли приступити до викладання чи обіймали свою посаду протягом дуже стислого часу. Проте навіть наявний кадровий склад був доволі солідним для новоствореного університету. «Взагалі Кам'янецький університет стягнув наукові сили з усіх культурних центрів України: Києва, Ніжина, Харкова, Одеси, Катеринослава й Львова (курсив наш. – В. С.). Все це були природжені українці з різних частин нашої землі від Кубані (проф. Хведорів) до Карпат. З чужих був тільки один чех проф. В. Петр...» – споминав Д. Дорошенко¹⁸. Істотна зросла й студентська спільнота, котра восени 1919 р. нараховувала понад 1,4 тис. студентів і вільних слухачів¹⁹.

Однак, військові та революційні події принесли й численні лихоліття до університетського життя, зокрема мали наслідком постійні колізії з оплатою студентів за навчання. Варто наголосити, що адміністрація університету ставилася до цих проблем із величезним терпінням і розумінням, оскільки намагалася будь-що-будь не переривати навчання студентів через фінансові негаразди. До того ж давалися взнаки злободенні проблеми революційної доби, як-от хронічна нестача палива, навчальної літератури та приладдя, брак матеріальних засобів, зокрема власної друкарні для оперативного видання посібників і лекційних курсів тощо²⁰.

1919–1920 рр. – часи страшного протиборства на українських теренах виявилися доволі драматичними в історії Кам'янець-Подільського університету,

котрому довелося спізнатися як із непростими союзниками УНР – поляками, так і запеклими ворогами – більшовицькими військами та їхніми керманичами. Мабуть, не варто дивуватися, що з остаточним утвердженням влади цього політичного режиму наприкінці 1920 р. доля Кам'янець-Подільського державного українського університету, котрий у рецепції більшовицьких очільників був осідком ворожої «Петлюрівщини», вирішили швидко й однозначно – університет реорганізували. Ще раніше університет втратив низку відомих професорів і перспективних викладачів, як-от І. Огієнко, С. Бачинський, Л. Биковський, В. Біднов, Л. Білецький, В. Добровольський, Б. Крижанівський, Й. Пеленський та ін., які обрали еміграцію, позаяк не мали жодних ілюзій щодо намірів і планів «робітничо-селянської» влади.

Доба державного українського університету добігла свого кінця. Натомість розпочалися часи більшовицьких реформ в освіті, науці та культурі. Теоретичні підстави радянської освіти та науки спиралися на більшовицько-марсистські догмати, котрі передбачали формування нової або т. зв. «пролетарської» культури. Відтак принцип класової доцільності, а насправді – тотальної партійної диктатури, вимагав суцільної зачистки старого культурного простору. Дореволюційна професура та молоді українські науковці й освітяни, які сформувалися за воєнних і революційних часів, зазнавали потужної маргіналізації у соціальному й ідеологічному сенсі. Арсенал засобів радянської освіти був доволі широким: система напівосвічених партійних висуванців, які призначалися на керівні посади у вищій школі, адміністративний контроль і тиск, примітивізація й індоктринація освітніх програм, урешті-решт суцільна структурна реорганізація старих навчальних закладів.

Більшовицька перебудова освіти у підрадянській Україні відбувалася за накинутим згори «лекалом». Колишні університети, вчительські інститути, семінарії гвалтовно перетворювалися в Інститути народної освіти (ІНО). Здебільшого вони склалися з трьох факультетів – соціального виховання («соцвиху»), професійної освіти («профосу») та політичної освіти, хоч інколи існували в урізаному вигляді. Ця штучна «освітня» тріада – політичне, соціальне та професійне виховання являла собою квінтесенцію радянської культурно-освітньої політики зразка 1920-х рр. Окрім Інститутів народної освіти, створювалися інститути галузевого спрямування – господарського, технічного, котрі мали забезпечити вузькофахові потреби радянської економіки.

Реорганізована інституція, що у лютому 1921 р. заступила колишній університет у Кам'янці-Подільському, за тодішньою післяреволюційною модою спершу здобула назву Академія теоретичних знань, а згодом химерну аббревіатуру – ІТЕН (Інститут теоретичних наук). Цей навчальний заклад складався із трьох інститутів – фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських наук. Але насправді значною мірою установа проіснувала лише деякий час, головним чином на папері та у планах червоних «реформаторів», оскільки тількино створений ІТЕН знову трансформували і розділили на два навчальні заклади – Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут. Відтоді розпочалася т. зв. «пролетаризація» інституту, наслідки якої далися взнаки вже

навесні 1922 р., коли із майже 900 студентів залишилося 252 слухачі²¹.

Професорсько-викладацький склад колишнього університету волею-неволею мусив пристосуватися до освітніх вимог, ідеологічних трендів і настанов більшовицької влади, а точніше виживати у нових соціокультурних умовах і політичних обставинах. Тим паче, що першим ректором Кам'янець-Подільського ІНО став комуніст С. Сидоряк²². Але неспроможність останнього як керманича ІНО була настільки очевидною, що його наступником, якого обрав професорсько-викладацький загал, став історик П. Клепатський. Загалом ситуація в утвореному ІНО була вкрай складною у порівнянні навіть із буремними революційними часами. Адже лекційні курси читалися в неопалених аудиторіях при мінусовій температурі й освітлювалися свічками чи гасовими лампами. Відтак чимало слухачів узагалі не відвідували заняття в осінній, а особливо – зимовий період. Водночас освітні програми в ІНО, хоч і не без певних змагань, поступово були перероблені під навчальні потреби двох факультетів – професійної освіти та соціального виховання. Зауважимо, що партійні функціонери, хоч 1922 р. затвердили П. Клепатського на посаді ректора, проте розглядали його як представника старої «націоналістичної» професури. Арешти та неабиякі життєві поневіряння цього історика у наступні роки стали промовистим свідченням того, як більшовицький режим ставиться до своїх потенційних опонентів²³. Тож кадрова рокировка не забарилася: П. Клепатського на посаді ректора заступив природознавець П. Бучинський, який очолював ІНО від жовтня 1922 р. до жовтня 1923 р.²⁴

Партійні очільники просували цю кандидатуру бо гадали, що дряхлість нового ректора дозволить без перешкод проводити партійну політику в ІНО. Адже П. Бучинський був літною людиною зі слабким здоров'ям і, мабуть, усвідомлював, що йому буде складно виконувати обов'язки ректора за вкрай важких суспільно-політичних обставин і передумов. Відтак він намагався якнайшвидше полишити посаду. Тому наприкінці 1923 р. ректором став декан факультету соціального виховання В. Геринович, який до 1928 р. очолював Кам'янець-Подільський ІНО²⁵. Перманентні проблеми, пов'язані з функціонуванням вишу, нав'язували чергові реорганізації та трансформації. Скажімо, 1924 р., за часів ректорства В. Гериновича, Вінницький ІНО через слабку матеріальну базу був об'єднаний із Кам'янець-Подільським, завдяки чому становище останнього стало більш міцним. Тим паче, що географ В. Геринович виявився непоганим адміністратором. Окрім того, він був автором одного з перших нарисів з історії університету / інституту, хоч і не позбавленого низки тенденційних спотворень і упереджених суджень²⁶. Але 1928 р. В. Геринович, як активний популяризатор історично-краєзнавчих і географічних знань, керівник Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства разом із низкою викладачів потрапив у жорна кампанії з «чистки» вищих шкіл від неблагонадійних педагогів і науковців.

Від 1928 р. обов'язки ректора Кам'янець-Подільського ІНО перебрав на себе Ф. Кондрацький, який 1930 р. посів посаду директора вже реорганізованого вишу, котрий перетворили в Інститут соціального виховання з одним факультетом, чотирма відділеннями (агробіологічне, техніко-математичне, історико-економічне і мовно-літературне) та трирічним терміном навчання. «Чер-

воному» ректору, згодом директору Ф. Кондрацькому, довелося «вичищати нетрудові елементи» зі складу студентів і викладачів інституту, а також впроваджувати в життя освячені партійним курсом заходи з подальшої ідеологізації освіти²⁷. Зрештою, Кам'янець-Подільський ІНО повною мірою розділив всі освітнянські та культурні метаморфози 1920-х рр. Звісно, він залишався помітним місцевим освітнім осередком, але його реальний масштаб у жодному разі не міг сягнути як розмаху й рівня освітніх програм Кам'янець-Подільського державного українського університету, так і кількості студентів і фахового ступеня викладацького складу. Не випадково кількість студентів протягом 1922–1929 рр. коливалася у межах від 198 до 266 осіб²⁸, а куца та показна вишівська автономія була повністю ліквідована.

Черговий поворот на теренах культурної та освітньої політики УСРР спричинився до того, що на зламі 1933/1934 р. Інститут соціального виховання реорганізували у педагогічний інститут. Але проект окресленої реорганізації так і не був реалізований. Відтак 1934 р. за розпорядженням наркому освіти Інститут припинив своє існування²⁹. Голодомор 1932–1933 рр., тотальні репресії впродовж 1930-х рр., масовані погроми та чистки наукових і освітніх установ так ґрунтовно й ретельно «вичистили» педагогічно-освітні та науково-технічні кадри як на теренах Поділля зокрема, так і на обширах підрадянської України загалом, що наприкінці 1930-х рр. відчувалися величезні потреби у найрізноманітніших категоріях фахівців. До того ж насувалася чергова хвиля радянзації, котру проводили у межах кампанії з т. зв. «возз'єднання» західноукраїнських і західнобілоруських земель, які приєднали восени 1939 р. до СРСР.

На цій хвилі 1939 р. був відкритий Кам'янець-Подільський учительський інститут із дворічним терміном навчання. Відновлений інститут складався з двох факультетів – історико-філологічного та мовно-літературного, котрі готували педагогів для загальноосвітньої школи. Поновлення навчального процесу відбувалося з надзвичайними потугами, позаяк не вистачало ані матеріальних засобів, ані навчального приладдя і літератури, ані професорсько-викладацького персоналу. Складність становища ілюструє той факт, що до викладання в авральному порядку залучалися недавні випускники університетів й інститутів, інколи навіть учителі середніх шкіл. Так чи інакше, але у передвоєнному 1940 р. кількість студентів учительського інституту сягнула 482 осіб. Щоправда, 1941 р., внаслідок запровадження оплати, передбаченою постановою союзного Раднаркому від 2 жовтня 1940 р., вона скоротилася до 372 осіб³⁰. Але передвоєнні роки в історії Інституту все ж таки продемонстрували, що відбувалося поступове становлення нового навчального закладу.

Та розпочалася радянсько-німецька війна, під час якої як студенти, так і викладачі опинилися у просторі зіткнення двох тоталітарних режимів, кожен із яких прагнув використати людські ресурси задля реалізації власних цілей і задоволення потреб у найбільшому до того часу військовому протистоянні. Чимало випускників Кам'янець-Подільського вчительського інституту було мобілізовано до РСЧА. Більшість із них навіть не встигла отримати дипломи. З наближенням німецько-фашистських військ у липні 1941 р. інститут припинив свою дія-

льність. Утім, уже у вересні 1941 р. окупаційна преса повідомила про відновлення роботи Кам'янець-Подільського педагогічного інституту з трьома факультетами – лінгвістичним (з відділами німецької та української мови), історико-географічним і фізико-математичним³¹. У листопаді 1941 р. колишній завідувач кафедри української мови вчительського інституту О. Кільчевський, який співпрацював з німецькою окупаційною владою, у газетній публікації твердив, що поновлений Інститут народної освіти отримав 230 заяв від бажаючих навчатися³².

Вістки про навчання студентів у поновленому Інституті (колишньому Кам'янець-Подільському університеті) з'явилися навіть на шпальтах преси у Берліні, котра цим прикладом ілюструвала тріумф «нового порядку» на окупованих українських землях³³. Та влітку 1942 р. політика прихилення українців на свій бік добігла свого кінця, позаяк нацистському Рейху були конче потрібні робочі руки в умовах тотальної війни на виснаження – сумнозвісні остарбайтери. Тим паче, що поміж слухачів і викладачів Інституту виявили учасників Руху опору, належність яких до радянського чи націоналістичного підпілля і досі є не вповні з'ясованою. Отож доля Інституту в окупації була вирішена³⁴.

Доля студентів і викладачів, які опинилися в лавах радянської армії чи в евакуації була не менш трагічною і драматичною, позаяк для сталінського тоталітарного режиму вони були звичайним «гарматним м'ясом» або дармовою «робочою силою» як і мільйони наших співвітчизників.

Утилітарні потреби відбудови господарства, ідеологічної зачистки та культурного переформатування території, щойно звільненої від німецько-фашистських військ, спричинилися і до відновлення роботи Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Восени 1944 р. спершу розпочав роботу мовно-літературний, згодом історико-філологічний та фізико-математичний факультети, а також підготовчі курси. Відновлення відбувалося дуже поволі з огляду як на післявоєнну розруху, так і гострий брак кадрів. А вже у липні 1947 р. із 28 викладачів інституту лише 1 педагог мав науковий ступінь³⁵, хоч загальна кількість студентів істотно зростає. У 1947 р. у Кам'янець-Подільському вчительському інституті навчалося 1115 студентів, хоч більшість із них (813) були заочниками³⁶. Як багато вищів повоєнної доби Інститут мав власне допоміжне, точніше натуральне господарство, щоби хоч якось забезпечити нагальні продовольчі потреби. Зрештою, протягом 1948–1949 рр. вчительський інститут трансформували у державний педагогічний інститут із чотирьохрічним терміном навчання – звичний і типовий формат радянської освітньої системи, котрий здебільшого мав готувати кадри вчителів для загальноосвітньої школи. Він помітно розширився після закриття у 1956 р. педагогічного училища, як за рахунок його матеріальної бази, так і викладачів. Відтоді педінститут поступово набирає обертів і протягом 1950–1960-х рр. здобув статус одного з найбільших місцевих вищів.

Наприкінці 1960-х рр. у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті навчалося близько 4,5 тис. студентів, а навчальний процес забезпечувало 160 викладачів, у т. ч. 2 доктори наук та 39 доцентів і кандидатів наук. Ширилася й дальша спеціалізація навчання, зокрема 1964 р. на історико-філологічному факультеті був створений історичний відділ, який 1968 р. трансформував-

ся в окремий історичний факультет³⁷. Така метаморфоза не була несподіваною, позаяк у Кам'янці-Подільському на відміну від інших провінційних місцевостей тодішньої УРСР усе дихало минувиною, навіювало спогади про давні-недавні історичні події, продукувало небуденні думки, цікаві спостереження й несподівані аналогії, себто генерувало середовище, котре було безцінним для фахового становлення історика. Старовинний замок-фортеця, добре знаний у різних проєтованих іпостасях за стрічками радянського кінематографа, католицький костел, який більшовики гвалтовно перетворили в музей атеїзму, самотня дерев'яна церква – тільки вибіркового перелік із того насиченого місцевого культурного середовища, котре у багатьох аспектах не поступалося історичним пам'яткам Києва та Львова.

За радянської доби буття будь-якого переферійного педагогічного вишу передбачало як доволі складні взаємини з партійними кураторами, так і міністерськими чиновниками, до яких долучалися проблеми з гармонізації навчального процесу, науково-дослідної діяльності та кадрового забезпечення педагогічних практик тощо. Отож перед тодішніми очільниками педагогічного інституту постало напрочуд складне питання про те як зробити успішною й відомою кам'янець-подільську *alma mater* на освітній і культурній мапі УРСР. У 1966–1977 рр. Інститут очолював І. Івах³⁸, а протягом 1977–2001 рр. – А. Копилов. На освітній ниві він досяг чималих успіхів, завдяки яким істотно зріс як фаховий рівень професорсько-викладацького складу, так і тодішніх випускників. Приміром, 1989 р. кількість студентів сягнула 5,2 тис. осіб, а науково-педагогічних працівників – 254 осіб, поміж яких було 6 докторів наук і 103 доценти та кандидати наук³⁹. Істотно зміцнилася матеріально-технічна база Інституту, а також зросла його роль в освітньому та культурному житті УРСР. Скажімо, на базі педагогічного інституту від 1968 р. функціонували курси поглибленої перепідготовки вчителів, які успішно закінчили понад 10 тис. учителів із кількох областей. Утім, централізована й ієрархічна система радянської вищої освіти суттєво звужувала як можливості місцевої ініціативи, так і всляко обмежувала фахове призначення педагогічних ВНЗ, яке здебільшого зводилося до утилітарної моделі, себто підготовки майбутніх учителів і методистів для загальноосвітньої школи.

Пострадянська доба сформувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив. Тому падіння «китайського муру», котрий відмежовував СРСР практично від усіх культурних і наукових новацій, кинули масштабні, численні та розмаїті виклики як викладачам, так і очільникам-адміністраторам. Із одного боку, постала гостра проблема тотального демонтажу та суцільної ревізії радянської спадщини і, водночас, упровадження нових концептуальних пропозицій, технік і методик в освітній царині. З другого боку, реалії пострадянської доби, зокрема фінансово-економічний колапс 1990-х рр., продукували величезні адміністративно-управлінські виклики, котрі поставали перед тодішнім інститутом. Зауважимо, що тогочасний український учений-педагог перебував у специфічній, ба навіть парадоксальній пізнавальній ситуації, позаяк був змушений реагувати на виклики, пропозиції, застереження, настанови, ризики, котрі походили з різних епох та відмінних інтелектуальних середовищ. Адже постра-

дяньська доба та етнополітичний ренесанс 1990–2000-х рр. згенерували, точніше запустили потужну «легітимаційну програму», котра мала ввести, закріпити та формалізувати на культурному полі цілу низку різноманітних суспільних практик, пов'язаних із циркуляцією концептів та ідей з обсягу національної минувшини України.

Модель трансформації вишу, обрана його очільниками, немовби повторювала гасло славетного повороту доби Ренесансу – *До витоків* (Ad fontes) й була орієнтована на перетворення педагогічного інституту у повноцінний класичний університет. Загалом така орієнтація на славні традиції українського державного університету, заснованого за часів гетьмана України Павла Скоропадського, унікальне культурне середовище, кадри місцевих інтелектуалів, передбачала ще й суттєву модернізацію інституції, зокрема встановлення тісної співпраці з академічною наукою, осучаснення педагогічних і наукових практик, залучення до дослідницьких й освітніх проектів знаних фахівців та ін.

Як наслідок цих зусиль, 28 червня 1997 р. за пропозицією Міністерства освіти України, котра підтримала ініціативу педагогів і науковців на базі Інституту, було створено Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Це був один із найважливіших кроків у стратегії його перетворення на потужний університетський осередок, якої послідовно дотримувався і наступник А. Копилова – ректор О. Завальнюк (2002–2012)⁴⁰. За його ректорства були здійснено чергові кроки до омріяної ще у 1990-ті рр. мети – трансформувати регіональний виш у класичний університет. 17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження № 148-р «Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету». Врешті, 22 січня 2008 р. указом Президента України за № 44/2008 Кам'янець-Подільському університету було присвоєно статус національного. Того ж року за розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня за № 1119-р Кам'янець-Подільському національному університету присвоєно ім'я його першого ректора-засновника Івана Огієнка.

Нині виш очолює С. Копилов, який у ці складні трансформаційні часи прагне синхронізувати його діяльність з європейськими стандартами організації наукової роботи та навчання студентів. Час невпинно спливає і життя кидає все нові і нові виклики як університету, так і його викладачам і студентам. Революція Гідності 2014 р., російська-українська війна, доленосні для України суспільні реформи та високі вимоги євроінтеграції до освіти та науки – лише найзлободенніші з цієї насиченої й швидкоплинної палітри викликів.

Утім упевнений, що наша столітня університетська *alma mater*, з якої розпочався мій шлях у науку, успішно віднайдет гідні й адекватні відповіді та безперечно здолає всі виклики новітньої доби нашої сучасності.

Примітки:

¹ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету) // Краєзнавство. 1999. № 1. С. 24.

² Д. К. Кам'янецький університет (В 24-річницю відкриття) // Подолянин

(Кам'янець-Подільськ). 1942. 22 жовтня. № 86. С. 4.

³ Сімдесятиліття владики Іларіона // Україна (Париж). 1952. № 8. С. 688.

⁴ Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) 1882–1972. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. С. 15.

⁵ Там само. С. 20, 23–24.

⁶ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українському народнім університеті. З малюнками і портретами українських культурних діячів / репринт. київського вид. 1918 р. К., 1991. С. 3.

⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). К., 2007. С. 411.

⁸ Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921) // УІЖ. 1999. № 4. С. 43.

⁹ Д. К. Кам'янецький університет (В 24-річницю відкриття). С. 4.

¹⁰ Новий український університет (Кам'янець-Под., 24 жовтня 1918) // Діло (Львів). 1918. 27 жовтня. № 245. С. 1–2.

¹¹ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006. С. 162, 236, 244, 182.

¹² Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 44–45.

¹³ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 182.

¹⁴ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення... С. 25; Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 44.

¹⁵ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 392–429.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 414.

¹⁷ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 334–335.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 414.

¹⁹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 23.

²⁰ Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 46–47.

²¹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії // УІЖ. 2005. № 5. С. 83.

²² Адамський В. Р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти : структура, завдання, організація навчального процесу // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / Гол. ред. А. Й. Сиротенко. Хмельницький, 2008. Вип. 3. С. 8.

²³ Ричка В. М. Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991. С. 202–204.

²⁴ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 184.

²⁵ Там само. С. 210.

²⁶ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Кам'янець-Подільський, 1927. 23 с.

²⁷ Нестеренко В. А. «Червоний» ректор Ф. А. Кондрацький // Освіта, наука і культура на Поділлі : Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 7. С. 155–163.

²⁸ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

²⁹ Їх же. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії. С. 85.

³⁰ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

³¹ По області // Подолянин (Кам'янець-Подільськ). 1941. 28 вересня. № 6. С. 1.

³² Кільчевський О. Почав працювати Інститут Народної Освіти в м. Кам'янець-Подільському // Подолянин (Кам'янець-Подільськ). 1941. 16 листопада. № 20. С. 3.

³³ Інститут у Кам'янці Подільському // Нова доба (Берлін). 1942. 12 квітня. № 15. С. 2.

³⁴ Див. докладніше : Завальнюк О. М., Прокопчук В. С., Гаврищук А. П. Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. Кам'янець-Подільський, 2010. 448 с.

³⁵ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет: сторінки історії. С. 85.

³⁶ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

³⁷ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії. С. 86–87.

³⁸ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б., Стецюк В. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 2. С. 263–268.

³⁹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 16, 24.

⁴⁰ Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : біобібліографічний покажчик / Уклад. І. М. Конет, В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 19–31.

Valery Smoly. University through the centuries. The article reveals the historical fate of the first Ukrainian university, born of the revolution of 1917–1921, for the century of its existence. The circumstances of its occurrence are described, the role of Ivan Ohienko in the implementation of the project of the emergence of the university, whose foundation in Kamianets-Podilsky became an outstanding event in the cultural and educational life of Ukraine of that time. Considerable attention is paid to the review of the structure of the university, its staffing. The reasons for the liquidation of the

university by the Bolshevik authorities and its reorganization to the Institute of Public Education are revealed. The transformation of the university in Soviet times is described separately. It is shown that the process of renewing the status of a state university in independent Ukraine in 2003 and obtaining in 2008 the status of a national university is not easy.

Key words: Kamianets-Podilsky, university, Ivan Ohienko, students, teachers, teacher's college, education.

Отримано: 21.05.2018 р.

УДК 94:378.4(477) «1911/1920»

Олександр Завальнюк

«НОВІ» Й «СТАРІ» УНІВЕРСИТЕТИ В УКРАЇНІ: НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ, ПІДГОТОВКА КАДРІВ І ВНЕСОК У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917–1920 РР.

Олександр Завальнюк. «Нові» й «старі» університети в Україні: науково-освітній потенціал, підготовка кадрів і внесок у національне Відродження 1917–1920 рр. З'ясовано найбільш важливі показники діяльності «старих» російських (колишніх імператорських) й «нових» українських (народних і державних) університетів в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., такі як професорсько-викладацький склад, студентський контингент, освітня, наукова і громадська діяльність, матеріально-технічна база. Вияснено ставлення колективів цих вишів до українського визвольного руху, різних владних режимів і державного будівництва на різних його етапах в Україні (представництво в органах управління і важливих політичних заходах, вироблення національного законодавства), їх сприяння / несприяння поширенню у суспільстві української мови, історичних, природничо-географічних, економічних та інших знань, виданню українськомовної друкованої продукції підвищеного попиту (курси лекцій і посібники для вишів, підручники, хрестоматії тощо – для національної загально-освітньої школи, журнали громадсько-політичного і науково-літературного характеру); проведення / ігнорування багатогранної роботи із піднесення національної свідомості й освітнього рівня народу (участь у роботі національно-культурних просвітніх і благодійних організацій, підготовці кадрів для національної початкової школи, публічні лекції, виступи у патріотичній пресі на захист української ідеї і справи); допомога українському війську, збройному захисту республіканського ладу.

Ключові слова: Українська революція, російські (імператорські) університети, українські народні і державні університети, національне відродження, захист державного суверенітету, професура, студентство.

Олександр Завальнюк. «Новые» и «старые» университеты в Украине: научно-образовательный потенциал, подготовка кадров и вклад в националь-